

**УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ МАКСІМА ТАНКА”**

Факультэт беларускай і рускай філалогіі
Кафедра беларускага мовазнаўства

**БЕЗАСАБОВЫЯ СКАЗЫ: ГРАМАТЫЧНАЕ ВІКРАЖЭННЕ
І СЕМАНТЫКА (НА МАТЭРЫЯЛЕ АПОВЕСЦІ ВАСІЛЯ БЫКАВА
«ЗНАК БЯДЫ»)**

Допущана да абароны

Загадчык кафедры _____

Пратакол № 7 ад 25 мая 2014г.

Абаронена 04.06.2014 2014г.

з адзнакай “ дзельна ”

Дыпломная работа
студэнткі 18 групы
6 курса спецыяльнасці
“Беларуская мова і літаратура.
Сусветная і айчынная культура”
завочнай формы
атрымання адукацыі
_____ Кудраўцавай
Вольгі Барысаўны
Навуковы кіраўнік –
кандыдат філалагічных
наук, дацэнт
_____ М.С.Ржавуцкая

Мінск, 2014

«Безасабовыя сказы: граматычнае выражэнне

і семантыка (на матэрыяле аповесці Васіля Быкава «Знак бяды»)

Безасабовыя сказы, якія ўключаюць некалькі семантыка-граматычных тыпаў, - найбольш разнастайная і найбольш ужывальная група безасабовых сказаў, таму складана даць іх дакладнае азначэнне. Найбольш распаўсюджаная ў лінгвістычнай літаратуры наступная дэфініцыя: «Безасабовыя сказы – гэта аднасастаўныя сказы, у якіх выражаецца дзеянне або стан (прымета), якія ўзнікаюць і існуюць незалежна ад ўтваральніка дзеяння і носьбіта прыметы» [25, с. 108]. Адназначна безасабовых сказаў ствараецца ўзаемадзеяннем семантычных і граматычных фактараў і зрокава раскрываецца пры супастаўленні іх з сінанімічнымі двухсастаўнымі сказамі. У двухсастаўных сказах сцвярджаецца сувязь дзеяння з яго ўтваральнікам, прыметы з яго носьбітам. У аднасастаўных безасабовых дзеяслоўных сказах дзеянне адлюстроўваецца незалежна ад дзейніка, дзеянне, якое адбываецца само па сабе, у аднасастаўных іменных сказах выражаецца не прымета, а стан. Безасабовымі сказамі называюцца аднасастаўныя сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне або стан, якія адбываюцца або праяўляюцца без актыўнага ўтваральніка або носьбіта іх. Актыўны ўтваральнік дзеяння і актыўны носьбіт стану (граматычны дзейнік) у безасабовых сказах не названы і нават не мяркуюцца. Адназначна безасабовых сказаў ствараецца ўзаемадзеяннем семантычных і граматычных фактараў. У групе безасабовых сказаў вылучаюць наступныя асобныя тыпы, якія адрозніваюцца па агульным значэнні і па марфалагічнай прыродзе галоўнага члена: безасабовыя дзеяслоўныя, безасабовыя іменныя і безасабовыя дзеепрыметніковыя сказы, а таксама безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны сінтаксічна непадзельным спалучэннем слоў. Безасабовыя сказы маюць развітую і неразвітую структуру. Выкарыстанне дадзеных членаў з'яўляецца фактарам, які ўзмацняе ступень граматычнай безасабовасці сказаў, ступень пэўнасці прадмета думкі без адлюстравання яго ў лагічным суб'екце. Разнастайная

семантыка безасабовых сказаў (змяшчаюць паведамленне пра розныя з'явы прыроды і працэсы, якія адбываюцца ў ёй, паказваюць на фізічны і псіхічны стан чалавека, абазначаюць пажаданасць або магчымасць пэўных дзеянняў і з'яў, паведамляюць аб наяўнасці або адсутнасці прадметаў і з'яў і інш.) дазваляе шырока карыстацца імі ў мове мастацкай літаратуры для стварэння дакладнасці, сцісласці і выразнасці апісання.

У аповесці В. Быкава «Знак Бяды» пашыраны безасабовыя сказы рознай структуры і семантыкі: безасабовыя дзеяслоўныя сказы, безасабовыя іменныя сказы, безасабовыя дзеепрыметнікавыя сказы, безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны адмоўным словам няма.

Пры аналізе аповесці В.Быкава былі выяўлены наступныя тыпы дзеяслоўных безасабовых сказаў:

1) Неразвіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку, ніякага роду, прошлага часу, абвеснага ладу (*пахаладнела, вечарэла, развіднела*);

2) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Безасабовы сказ мае развітую структуру, факультатыўны даданы член (акалічнасць меры і ступені) канкрэтызуе ступень дзеяння (*пахаладнела*);

3) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Факультатыўны даданы член (акалічнасць меры і ступені) канкрэтызуе ступень дзеяння (*уднела*);

4) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Ужыта факультатыўная акалічнасць часу, якая адносіць дзеянне да пэўнага часовага прамежку (*развіднела*);

5) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Факультатыўная акалічнасць часу канкрэтызуе час, адносячы дзеянне да пэўнага моманту сутак (*пацяплела*);

6) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Факультатыўная акалічнасць часу канкрэтызуе час, адносячы дзеянне да пэўнага моманту сутак (*засушыла*);

7) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам у форме трэцяй асобы адзіночнага ліку будучага часу абвеснага ладу. Факультатыўная акалічнасць часу ўдакладняе момант дзеяння (*будзе змяркацца*);

8) Развіты сказ з выказнікам – безасабовым дзеясловам у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу, абазначае з'явы прыроды і працэсы, што адбываюцца ў ёй, а факультатыўныя акалічнасці месца і ступені канкрэтызуюць месца і ступень дзеяння, названага галоўным членам (*сцямнелася, віднела, падтайвала*);

9) Развіты сказ з выказнікам – асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Ён ужыты ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Сказ мае нефаккультатыўныя (прамое дапаўненне) і факультатыўныя (акалічнасць часу, азначэнне) даданыя члены, якія ўзмацняюць ступень граматычнай безасабовасці сказа (*сагнала*);

10) Развіты сказ з выказнікам – асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Факультатыўная акалічнасць часу характарызуе дзеянне ў часавым плане (*падкінула*);

11) Галоўны член безасабовага дзеяслоўнага сказа выражаны безасабовым дзеясловам ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Факультатыўная акалічнасць уступкі падкрэслівае непажаданасць дзеяння, названага галоўным членам (*усё роўна думалася*);

12) Галоўны член выражаны безасабовым дзеясловам ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Дапаўненне паказвае аб'ект, на які скіравана дзеянне (*думалася рознае*);

13) Развіты безасабовы сказ, галоўны член, выражаны безасабовым дзеясловам ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу з прэпазітыўнай адмоўнай часціцай не, перадае нежаданне героя

сустракацца з паліцаямі, а факультатыўная акалічнасць меры і ступені падкрэслівае ступень гэтага нежадання (*не хацелася*);

14) Прэдыкатыўным цэнтрам развітога безасабовага сказа з'яўляецца безасабовы дзеяслоў у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу, які перадае душэўны стан героя. Прамое дапаўненне называе асобу, якая перажывае стан, абазначаны галоўным членам, а акалічнасць спосабу дзеяння канкрэтызуе дзеянне, названае галоўным членам безасабовага сказа (*перасмыкнула*);

15) Безасабовы сказ, галоўны член выражаны безасабовым дзеясловам, ўжытым у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Дапаўненне называе асобу, якая перажывае стан, ахарактарызаваны галоўным членам. А пабочнае слова ўказвае на ступень упэўненасці гаворачага ў тым, што сцвярджаецца ў сказе (*пэўняк*);

16) Галоўны член безасабовага сказа выражаны безасабовым дзеясловам, ўжытым у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Дапаўненне удакладняе асобу, якая адчувае стан, названы галоўным членам. Акалічнасць месца акрэслівае месца лакалізацыі дзеяння, названага галоўным членам безасабовага сказа (*зацяло*);

17) Безасабовы дзеяслоўны сказ, прэдыкатыўным цэнтрам сказа з'яўляецца безасабовы дзеяслоў у форме трэцяй асобы адзіночнага ліку цяперашняга абвеснага ладу. Акалічнасць месца з'яўляецца канструктыўна неабходным, перадае месца лакалізацыі адчуванняў (*круціць*);

18) Галоўны член безасабовага сказа выражаны безасабовым дзеясловам у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу, ахарактарызуе душэўны стан героя. Ускоснае дапаўненне ў давальным склоне ўказвае на суб'ект дзеяння і даволі пашырана ў сказах такога тыпу (*закарцела*);

19) Галоўны член безасабовага сказа выражаны безасабовым дзеясловам у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага

ладу. Так званы «давальны суб'екта» ўказвае на асобу, якая перажывае названы галоўным членам стан (*не спалося*);

20) Галоўны член выражаны асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Ускоснае дапаўненне, даволі пашыранае ў сказах такога тыпу, указвае на асобу, якая перажывае дадзены стан. Акалічнасці меры і ступені і спосабу дзеяння перадае ступень праяўлення дзеяння (*дасталася, трэсла*);

21) Галоўны член сказа выражаны безасабовым дзеясловам у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Ускосныя аднародныя дапаўненні ў творным склоне канкрэтызуюць дзеянне, названае галоўным членам, а акалічнасць месца ўказвае на месца канцэнтрацыі паху (*патыхала*);

22) Галоўны член сказа выражаны безасабовым дзеясловам у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Ускосныя аднародныя дапаўненні ў творным склоне дапамагаюць перадаць пачуццёвае ўспрыняцце больш дакладна. Акалічнасць меры і ступені ўказвае на ступень праяўлення дзеяння (*Найбольш патыхала*);

23) Прэдыкатыўным цэнтрам сказа з'яўляецца безасабовы дзеяслоў у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Сказ развіты. Ускоснае дапаўненне ў творным склоне больш дакладна перадае пахавыя ўспрыняцці. Акалічнасць месца перадае месца лакалізацыі паху (*засмярдзела*);

24) Галоўны член выражаны безасабовым дзеясловам у форме трэцяй асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу. Прамое дапаўненне ўказвае на аб'ект дзеяння, названага галоўным членам безасабовага сказа, недапасаванае азначэнне канкрэтызуе гэты аб'ект, акалічнасць меры і ступені характарызуе працягласць дзеяння ў часе (*не чуваць*);

25) Прэдыкатыўным цэнтрам безасабовага сказа з'яўляюцца асабовыя дзеясловы ў безасабовым значэнні, ужытыя ў форме адзіночнага ліку ніякага

роду прошлага часу абвеснага ладу. Акалічнасць месца ўказвае на месца лакалізацыі дзеяння (*забабахала, засакатала*);

26) Галоўны член безасабовага сказа выражаны асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Дзеяслоў ужыты ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Сказ развіты. Акалічнасць меры і ступені характарызуе ступень дзеяння, названага галоўным членам, акалічнасці месца ўказваюць на месца лакалізацыі дзеяння (*гуло*);

27) Галоўны член выражаны безасабоым дзеясловам ў форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу. Даданыя члены дапамагаюць больш дакладна ахарактарызаваць дзеянне, названае галоўным членам (*не паішчасціла, не давялося паспытаць*);

28) Галоўны член выражаны асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні, ужытым у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу (*адарвала, абдало*);

29) Галоўны член выражаны асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні, ужытым у форме адзіночнага ліку ніякага роду прошлага часу абвеснага ладу або ў форме адзіночнага ліку ніякага роду умоўнага ладу. Канструктыўна неабходным членам дадзенага тыпу безасабовых сказаў з'яўляецца ўскоснае дапаўненне ў родным склоне. Выкарыстанне роднага склону іменных часцін мовы ў дадзеным выпадку вызначаецца лексіка-граматычнымі ўласцівасцямі слоў, якія выконваюць ролю галоўнага члена, бо ў іх саміх на сабе мяркуецца колькасць (*не было, бракавала, хапала*);

Аналіз аповесці В.Быкава паказаў, што сярод безасабовых іменных сказаў можна вылучыць некалькі разнавіднасцяў:

- 1) дзеяслоў-звязка была і безасабова-прэдыкатыўнае слова (было ціха);
- 2) дзеяслоў-звязка стала і безасабова-прэдыкатыўнае слова (стала млосна);
- 3) нулявая звязка і безасабова-прэдыкатыўнае слова (нягожа).

У ролі галоўнага члена безасабовых дзеепрыметнікавых сказаў, як паказвае прааналізаваны матэрыял, выступаюць дзеепрыметнікі, утвораныя

ад дзеясловаў закончанага трывання. Імі называюцца стан або вынік пэўнага дзеяння. Стан і вынік можа быць прадстаўлены ў розных часавых планах. Часавы план выражаецца адпаведнай дзеяслоўнай звязкай быць. У форме цяперашняга часу яна, як і пры безасабова-прэдыкатыўных словах, апускаецца. Дадзеныя сказы ў аналізуемым творы маюць развітую структуру.

Безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны сінтаксічна непадзельнымі спалучэннямі слоў абазначаюць магчымасць і пажаданасць пэўных дзеянняў і з'яў, паказваюць на псіхічны стан чалавека. Сярод гэтай разнавіднасці безасабовых сказаў можна выдзеліць некалькі асобных груп.

1) Цікавасць уяўляюць безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны спалучэннем безасабовага дзеяслова і прымыкаючага да яго інфінітыва. Састаўныя кампаненты такога галоўнага члена нераўнапраўныя. Кампанент, выражаны безасабовым дзеясловам, выконвае дапаможную функцыю, указваючы на працяканне ў часе (пачатак, канец, працяг) і на розныя мадальныя або псіхалагічныя ацэнкі (здольнасць, няздольнасць, магчымасць, немагчымасць, схільнасць, неабходнасць, жаданне, нежаданне і т. п.) таго дзеяння, якое названа інфінітывам (*прыдзецца цягаць, мыць, таўчы*);

2) Галоўны член дадзенага тыпу безасабовых сказаў можа быць выражаны і спалучэннем безасабовага прэдыкатыўнага слова і прымыкаючага да яго інфінітыва. Безасабова-прэдыкатыўнае слова выконвае дапаможную функцыю, даючы ацэнку названага інфінітывам дзеяння або стану з мадальнага (магчымасць, немагчымасць, неабходнасць), маральна-этычнага, псіхалагічнага боку. Граматычны час здзяйснення дзеяння або праяўлення стану выражаецца дзеяслоўнай звязкай. Дзеяслоўная звязка быць у форме цяперашняга часу апускаецца (*трэба чакаць, трэба шанаваць, трэба паддобрацца*);

3) Галоўны член аналізуемай разнавіднасці безасабовых сказаў можа быць выражаны і спалучэннем безасабовага прэдыкатыўнага слова, інфінітыва звязчнага дзеяслова і іменнай часціны мовы або прыслоўя. Імя

выступае ў форме творнага, радзей давальнага склону, прыметнік можа выступаць у форме вышэйшай ступені параўнання. З гэтых трох састаўных кампанентаў першыя два выконваюць дапаможную функцыю, даючы мадальную або часавую ацэнку названага галоўным кампанентам прадмета або прыметы (*трэба стаць сазнацельнымі, трэба быць асцярожным, добра быць адному*);

Безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны адмоўным словам няма выяўляецца аднатыпнай будовай і значэннем. Дадзены тып безасабовых сказаў указвае на адсутнасць чаго-небудзь у цяперашнім часе. Пры галоўным члене такіх безасабовых сказаў абавязкова ёсць дапаўненне, выражанае форма роднага склону, якое называе прадмет, што адмаўляецца (*няма солі, няма гарэлки, няма каня*).

Прааналізаваныя сказы дапамагаюць аўтару апісаць розныя з'явы прыроды і працэсы, што адбываюцца ў ёй, перадаць фізічны і псіхічны стан чалавека, указаць намагчымасць або пажаданасць пэўных дзеянняў і з'яў, паведзміць пра наяўнасць або адсутнасць прадметаў і з'яў.

Такім чынам, безасабовыя дзеяслоўныя сказы, якія ўжываюцца пераважна ў аўтарскай мове, з'яўляюцца важным сродкам адлюстравання рэчаіснасці. Такія сказы могуць характарызаваць:

- 1) з'явы прыроды (*пахаладнела*);
- 2) стан навакольнага асяроддзя (*сцямнелася*);
- 3) псіхічны стан чалавека (*дап'якло*);
- 4) фізічны стан чалавека (*думалася*);
- 5) лёсавызначальныя з'явы (*адарвала*);
- 6) дзеянне прылады, названае дапаўненнем (*бракавала насення*);
- 7) адсутнасць або наяўнасць чаго-небудзь (*не было, ханіла*).

Такім чынам, прааналізаваны ілюстрацыйны матэрыял сведчыць, што семантыка названых сказаў надзвычай разнастайная. Яны могуць абазначаць:

- 1) стан прыроды (*было халодна*);
- 2) стан асяроддзя (*стала цёпла і суха*);

- 3) ацэнку стану герояў (*не-палюдску*);
- 4) псіхічны стан (*было шкада*);
- 5) фізічны стан (*стала брыдка, боязна, трывожна*).

Такім чынам, семантыка дзеепрыметнікавых сказаў прадстаўлена наступнымі разнавіднасцямі:

- 1) сказы, што абазначаюць стан дзеяння (*сказана, загадана*);
- 2) сказы, што абазначаюць вынік дзеяння (*было накурана*).

Праведзенае даследаванне пацвердзіла гіпотэзу аб тым, што безасабовыя сказы ў аповесці В. Быкава “Знак бяды” з’яўляюцца важным канструктыўным элементам тэксту, выступаюць сродкам фарміравання мастацкіх вобразаў.

Адметнасць стылю Быкава ва ўсім! Кожны сапраўдны пісьменнік па-свойму непаўторна карыстаецца мовай. Арыгінальнасць, самабытнасць - неад’емныя рысы індывідуальнага, аўтарскага стылю. Стыль В. Быкава, яго почырк немагчыма зблытаць з іншым, бо вельмі ўжо ярка выяўляюцца ў ім асаблівасці светабачання, светаўспрымання мастака, яго характар, паводзіны, рухі душы. Пісьменнік - незлікі прыхільнік ярка-маляўнічых фарбаў. Быкаўскае слова лаканічнае і дакладнае, даступнае і зразумелае. Для творчай манеры В. Быкава характэрны багацце слоўніка, мэтазгоднае і мэтанакіраванае ужыванне моўных адзінак усіх узроўняў, іх стылістычная апраўданасць. Безасабовыя сказы, разнастайныя па ўсёй семантыцы, з’яўляюцца найбагацейшай крыніцай моўнага матэрыялу, неабходнага для сціслага і выразнага апісання пачуццяў, душэўных хваляванняў і ўражанняў чалавека, характарыстыцы стану прыроды і навакольнага асяроддзя, выступаюць адным з найважнейшых сродкаў высокамастацкай мовы быкаўскіх твораў.